

տոհմային սկզբունքով անտարբեր կրնային մնալ Արեւելքի եւ Երեւմուտքի հանդէպ, թէ եւ գործականին անոնց մէջ ալ կը տեսնուի որոշ չափով միտութիւն գէպի Բիւզանդիոն: Բիւզանդիոն հակածիոն էր եւ պահպանիչ ոգին կամսարական տոհմին, որ կորսնցուցած զինքը հովանաւորող գահը՝ ենթակայ էր սասանեան սպառնալիքի ու բնաջնջման: Եւ թերեւս Բիւզանդիոն ալ տոհմային այս մասնակի քաղաքականութեան գիտակից՝ առանձինն ուշադրութիւն կը դարձնէր կամսարականներուն, անոնց հողերը — պարսկական բաժնի վրայ ըլլալով հանդերձ — իր գոնէ անուանական գերիշխանութեան ենթակայ կը նկատէր: Մինչ կամսարականները իրենց բարեկամութեան ցցցերը կը բազմապատկէին բիւզանդական բանակին արի մարտիկներ ու զօրավարներ հասցնելով, որոնք պետութեան անդնահատելի ծառայութիւններ կը մատուցանէին հեռաւոր ուազմաճակատներու վրայ, մինչ Շերակայ տէրերը նոյն իսկ իրենց երկրին վրայ Բիւզանդիոնի գերիշխանութիւնը կը ճանչնային եւ Բիւզանդիոնի կայսրներու գահակալութիւնը հիմ կ'առնուին արձանագրութիւններ թուարկելու —, միւս կողմանէ Բիւզանդիոն զանոնք տիտղոսներով, արտօնութիւններով ու պատիւներով կը ճախացնէր: Այս կը պատահէր արդէն դ. դարուն, երբ Սասանականը պատկառելի ոյժ կը ներկայացնէր, եւ այս յարաբերութիւնը իր գագաթնակէտին կը հանի է. դարուն, երբ արեւելեան սոոին հիւծախտէ բռնուած՝ կը կորսընցնէր իր փայլը եւ անապատի ամենի հրոսակներէն վիրալից կը մեռնէր:

Արարական շրջանին սկսելէն մէկ՝ մէկուկէս դար ետք թէ Մամիկոնեանք եւ թէ կամսարականք կը քաշուին ազգային պատմութեան ասպարէզէն:

Հ. Ս. ԿՈՂԵԱՆ

ՊՐՈՓ. Ն. ՄԱՐԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ ՎԱՆՈՒՄ

(Շաբաթ-կուպուլա-թիւն)

Դ.

Թոփրաք-կալէի պեղումները թէ եւ մէծածաւալ բնոյթ ըլլատացան եւ աշխատանքները երկարատեւ չեղան, բայց այնու ամենայնիւ ստացուած արդիւնքը գոհացուցիչ եղաւ, մանաւանդ որ հուղի տակից գուրս եկան նաեւ մի շալք մանր իրեր — զարդեղէն, զէնքեր եւ այլն:

Վանն ու շրջակայքն ուսումնասիրող գիտնականներն ու հնախյջները ընդհանրապէս այն եղացացութեան են հասել որ թոփրաք-կալէի եւ Վանի բերդի միջեւ եղիլ է ստորերկրեայ յարաբերութեան ուղիներ, ականների ձեւով:

Այս կարծիքը շատ քիչ առարկութիւն է վերցնում, եթէ նկատի ունենանք նաեւ այն հանգամանքը, որ թոփրաք-կալէի եւ Վանի բերդի տեխնիքական եւ կուլտուրական նմանութիւնները, պատմական հետքերը եւ այլն միեւնոյն հին քաղաքակրթութեան զրոշմն են կրում:

Վանի բերդը հին պատմութեան փառապանծ յիշատակարաններից մէկն է: Նա պատմութեան եւ նախարիստոնէական քաղաքակրթութեան զալանիքների մի բազմաբովանդակ շտեմարան է, որը բովանդակում է անսպառ յիշատակներ նախահայկական պատմութեան մասին: Վանի բերդը ոչ միայն պատմութեան, այլև ժողովրդական աւանդավէպերի եւ զրոյցների մէջ կարեւոր տեղ է գրաւում: Նրա մասին յօրինուած եւ բանահիւսուած հէքիաթները, զըյցները, պատմութիւնները, այնքան բազմազան են, գունագեղ ու հաճելի, որ նաժողովրդի աչքում մի տեսակ խորհրդաւոր վիպական ու ահազդեցիկ կառուցուածք է դարձել: Շամիրամի աւանդավէպերը, Հայոց հին թագաւորների արաբըները, Արծրունեաց տան գահականների եւ իշխանների յիշատակները, պարսից եւ տաճկոց բռնակալների տիրապետութեանց հետքերը, Լէնկ-թիմուրի եւ արեւելեան այլ արիւնաբրու բռնապետների մահատարած գործերը եւ գեռ հազար եւ մէկ յայտնի եւ անյայտ տիրականների անունները դարերի ընթացքում միշտ յիշելի են պահել Վանի բերդի անունն ու հմայքը ժողովրդի սրտում:

Վանի ծովափից գէպի արեւելք բաց դաշտի մէջ, Այգեստանի արեւմտակողմում, բարձրանում է այդ հսկայանիստ քարաժայութ:

որին բնութիւնը կոած կոփած մի հրաշակերտ ամրութիւն է դարձրել:

Բնութեան օժանդակել է նաև հին մարդը, որն իր գերագոյն ֆիզիքական ոյժի եւ հուժկու բազուկների շնորհիւ կարողացել է այդ քարածայու մի աննման ամրոց-բերդի վերածել:

Արեւելքից արեւմուտք երկարութեամբ վանի բերդը նստելէ Այգեստանի եւ ծովափից գէպի արեւելքը տարածուած տափարակի վրայ, հին մարդը չի բաւականացել միայն բնութեան ամրութիւններով, ինքն էլ իր կողմից է ամրացը-րել նրա հաստակառոյց հիմքերը: Այսատեսը երբ կանգ է առնում բերդի արեւմտեան կողման մի ստորոտներում, հիացմոններով եւ խորին մի ստորոտներում, հիացմոններով եւ խորին պատկառանքով է դիտում երեք մէթր երկարութեամբ եւ մօտ մէկուկէս մէթր հաստութեամբ այն վլթիսարի կոփած-ց քարերը, որոնք ըստ աւանդութեան, աղջկը տուել եւ մայրը բերդի հիմքերն է դրել:

Բարձրանանք բերդի գագաթն ի վեր եւ մտնենք այն այրերը, որոնք ուղղակի հին կուլտուրայի հրաշակերտներ կարելի է համարել: Լեռան ժեռ ու կարծր կրծքում փորուած են իրար մէջ մօտ մի տասնեակ քարայրներ, որոնց ի տես մարդս երեւակայութեամբ փոխադրուում է այդ պատմական շրջանները:

Այս բոլորը բերդի երեւոյթական տեսարաններն են, հապա բերդի սրտում, անյայտ խորքերում, գալունի անցքերում եւ այլուր ինչեր կան թաղուած խաւարի եւ խոնաւութեան գրկում:

Վանի բերդը երկրի եւ տեղական պատմութեան ուշադրութեան առանցքն է: Նրա մութեան ուշադրութեան առանցքն է: Նրա խորքերում, գետնուղիներում եւ բազմոթիւ գալունի անցքերում Ուրարտուի թագաւորների փառքն ու յիշատակարաններն են նիրհում, իսկ բարձունքների վրայ հայկական, պարսկական եւ բարձունքների տիրապետութեանց եւ կռւլտուրատակական տիրապետութեանց են արձանանում:

Պատմադիտական այսպիսի առատ նիւթերով հարստացած այդ բերդը բնական էր, որ իր վրայ պիտի կենդրուացներ վանում եկող իրավանչելու հնախոյցի ուշադրութիւնը: Այդպէս էլ եղել է: Վանագիտութեան մէջ բերդը շատ նշանակալից տեղ է գրաւում:

Այն բոլոր հնախոյցներն ու գիտնականները որոնք եկել են վանում պատմագիտութեամբ զբաղուելու, սրանք ամենքն էլ ուսումնական բնութեան են ենթարկել վանի բերդը, որն

անշուշտ պէտք էր ուսումնասիրութեան ենթարկ կուէր նաեւ զրով Մասի կողմից:

Վանի պատմական հնութեանց այն գաղտնապահ թանգարանը-բերդը դեռ սիստեմատիկ կերպով պեղամերի ենթարկուած չէր, մինչեւ զրով. Մասը որն այդ աշխատանքներն սկսեց բերդի հիւսիս-արեւելակողմից: Բերդի հարաւակողմի սեպուղորդ եւ ուղղաձիգ ժայռերը, պատման բարձունքներով եւ զարմանալի ու խորհըրդաւոր տեսքով աչաւոր եւ պատկառազդու կառուցուածք ունին: Այս պատման բարձրութեան ճիշտ մէջտեղն է փորագրուած այն բեւեռագիր արձանագրութիւնը, որ մի քանի մէթր երկայնք ու լայնք ունի: Այս արձանագրութիւնը բերդատիկ պատմութեան մէջ անուանի է: Գաւուշվ բերդի հիւսիս արեւելակողմին, կառուցուածքը բոլորովին տարրեր է: Բերդի գագաթից սկսում են բարձրակառոյց պարիսպները, որոնք շրջապատում են արեւելեան, հիւսիսային եւ արեւմտեան մասերը:

Առանձնապէս բերդի հիւսիսակողմը, պարիսպների հիմքերից ծայր է առնում աստիճանական զառիվարը որ հասնում է մինչեւ գետին:

Այդ զառիվարի վրայ շնուած է տաճկական միջինիթ, որին տաճկիները թէքքէ (ուխտանդի) կոչում էին տալիս:

Այդ ուխտանդին ունէր իւր յատուկ կրօնապետը, որ մի գածան Շէյխ էր:

Այս մէկիթին գրեթէ կից, բարձր եւ սեպուղորդ ժայռի մէջ փորուած կան կամարակապ երկու պատուհաննեման բացուածքներ (niche) շատ նման հայերէն գլխատառ ոին այս ձեւով:

Այս բացուածքները մինչեւ կէսը հողով լցուած էին: Պրոփ. Մասը իր գիտական փորձառութեան վրայ հիմնուած եկաւ այն եղակացութեան, որ այդ բացուածքները ոչ ինչ են եթէ ոչ ուրարտական հին զոհարաններ, որոնք անպայման իրենց խորքերում արձանագրութիւններ պէտք է ունենան:

Մեծանուն գիտնականի հրահանգով բանուրերը սկսեցին փորելու, մաքրել յիշեալ բացուածքներում լցուած հողը: Զախակողմեան բացուածքներ ի յայտ եկաւ մի խաչ, իսկ սրաներեւում հետեւեալ հայերէն կարճառօտ արձանագրութիւնը:

“Յիշեցէք զգուրգէն ի քրս ”: Այս արձանագրութիւնը թուական չունի բայց, ըստ պրոփ. Մատի, պատկանում է Ժ. Պ. Պարուն, ուրեմն զիւրին կը լինի եղակացներ, որ յիշեալ քարափոր բացուածքում գուրգէն անոնով ոմն,

(ինչ որ ենթագրում է Արծրունեաց Գուրգենին իշխանը) արձանագրել է իւր անունը պարզ յիշատակագրութեան համար: Ոմանց կարծիքով, գոյցէ եւ Գուրգենը մեռնելուց յետոյ թաղուածէ եղել այդ բացուածքում, իսկ դադաղի եւ կամ դիակի հետքերը ժամանակի ընթացքում կուրել են:

Հողը հետզետէ փորուելով ի յայտ եկաւ, աւելի ներքեւում նոյն բացուածքի բարաժայուատի վրայ փորուած 10 տողանոց բեւեռագիր մի արձանագրութիւն եւ ապա աւելի խորքերից, հողի տակից ի յայտ եկաւ մի հսկա քարարձան, (8 ոտք երկար եւ երեք ոտք լայն) կապոյտ, ողորկ որձաքարից կոփուած մի սքանչելի կոթողաքար, որ չոր հողի տակ մնացել էր այնքան ապահով եւ անաղարտ, որ կարելի էր ենթագրել, թէ նոր են կերտել:

Այս արձանաքարի չորս երեսի վրայ էլ շատ նուրբ եւ որոշ կերպով փորագրուած է բեւեռագիր արձանագրութիւն¹, յորում պատմուած ու նկարագրուած է Աւրարտուի Սարտուրիս Երկրորդ թագաւորի գեպի արեւամուտքը կատարած արշաւաքների եւ յաղթանակների պատմութիւնը, իւր ամբողջ գունագեղ մանրամանութեամբ:

Այս քարարձանը հաստատուած է եղել մի հսկայանիստ քառակուսի քարեայ պատուանդանի վրայ, որի առաջին երեսն էլ ծածկուած է բեւեռագիր արձանագրութեամբ:

Քարարձանի շրջակայքի հողերը ամբողջովին մաքրուելով բացուեց մի ողորկ քարայատակ, երկու սենեակի մեծութեամբ: Քարայատակի վերին գլուխը հասնում է մինչեւ վերոյիշեալ պատուհանաձեւ բացուածքների առջեւ, ուր եւ հաստատուած է եղել Սարտուրիս երկրորդի յաղթական կոթողաքարը:

Քարայատակի ծիշտ մէջտեղումն է գտնուում չորս մատ լայնութեամբ մի քարափոր առուակ, որ տեղից գեպի զառիվարն է հոսել, արիւնը այն մարդոց, որոնց զոհել են յիշեալ յաղթական կոթողի առջեւ, ծիշտ նման մի զոհարան եւս գտնուում է Թոփրաք-Կալէի վրայ, սպիտակ, քառակուսի քարերով շինուած յատակով:

Աւրարտուի պատերազմանէր թագաւորները, որ երկիր որ գրաւել են, այդ երկրների

¹ Այս արձանագրութեան գիտական պարզաբանումներն ու հրատարակութեան նախապատուութիւնը վերապահուած են պրոֆ. Մատին, որի մատ գտնուում է արձանագրութեան լուսանկարը, թարգմանուութիւնը, բայց դակութիւնը եւ թուղթի վրայ հանուած բարձրաքանդակ բնագիրը:

զանազան վայրերում կանգնեցրել են յաղթական կոթողարձանագրեր եւ կամ ժայռերի լերկ սիրտը կուել կոփել եւ ողբրկել տալով արձանագրել են իրենց յաղթանակների եւ պատերազմների մանրամասն պատմութիւնները:

Աման արձանագրաբերով հարուստ են Վանի, Ուրմիյ եւ Սեւանի ծովակների ափերի վրայի գիւղեր եւ այլ վայրերը:

Պրոֆ. Մատի գտած այս կոթողաքարը, թէ եւ նորութիւն չէ բայց իւր տեսակին մէջ առաջնակարգ տեղ է գրաւում, թէ պատմագիտական եւ թէ տեխնիկական տեսակէտից: Գալով այդ արձանագրութեան բովանդակութեան դա իսկապէս որ գիտական մի գիւտ է, որ մեծ լցու է սփոռում Սարտուրիս Երկրորդի յաղթական արշաւանքների պատմութեան վրայ, իրեւ բնագիր աղբեւրի փաստական իրողութիւններ:

Այդ քարարձանի ծանրութիւնն է 150 փութ (մօտ 2650 քիլօ) իսկ պատուանդանի ծանրութիւնն է 300 փութ (5300 քիլօ):

Քարի վրայ փորագրուած բեւեռագիր արձանագրութեան տողերը եթէ ծայր ծայրի գնելով հաշուենք, կը ստանանք մօտ 200 մէծրանոց մի երկարութիւն: Այս արձանագրութիւնը կատարելապէս ուսումնասիրութեան ենթարկուեց թէ Պրոֆ. Մատի եւ թէ իւր աշխատակիցների կողմից: Արձանագրութիւնը ընդորինակուեց նոյնութեամբ, լուսանկարուեց, հանուեց նրա բարձրաքանդակ (relief) բնագիրը: Բովանդակութիւնը շատ պարզ որոշ է, որի հիման վրայ էլ կատարուած թարգմանութիւնը շատ ճաջող է եղել:

Պրոֆ. Մատի վանում կատարած պեղումների արդիւնքի գլուխ գործոցը յիշեալ քարարձանն է, որի բովանդակութիւնը չու տով կը դառնայ պատմագիտութեան սեփականութիւն:

Ե.

Թոփրաք-Կալէի եւ Վանի բերդի պեղումները վերջացնելուց յետոյ Պրոֆ. Մատը շուտագործ կերպով անցաւ Վասպուրականի վերին Հայոց-Զոր գաւառի Աստուածաշէն գիւղը, որտեղից քիչ հեռու գտնուում է Հոչակաւոր Հայկայ-Բերդը (Բոլ-Դաղ) որ Աւրարտական տիրապետութեանց ամենահին քաղաքակիթութեան գրոշն է կրում: Այս բերդը թէ եւ հանեւանցիուէն ուշագրութեան եւ մասամբ էլ ուեւանցիուէն ուշագրութեան եւ մասամբ էլ ուսումնասիրութեան ենթարկուած է եղել հնագիտական կողմից, բայց մինչեւ այժմ այդ պատմագիրութեանց ամենահին քաղաքակիթութեան գրոշն է կրում: Այս բերդը թէ եւ հանեւանցիուէն ուշագրութեան եւ մասամբ էլ ուսումնասիրութեան ենթարկուած է եղել հնագիտական կողմից, բայց մինչեւ այժմ այդ պատմագիրութեանց ամենահին քաղաքակիթութեան գրոշն է կրում:

մական գաղտնապահ յիշատակարանը գեռ եւս
խոր կերպով չէ ուսումնասիրուած եւ որ գլխա-
ւորն է, որ եւ է պեղման չի ենթարկուել, մի
հանդամանք, որ եթէ կատարուած լինէր, Հայ-
կայ բերդը շատ կարեւոր գիտական նորութիւն-
ներ ահտի ռնծաւեր պատմութեան:

Պատերազմական վերահաս գործողութիւն-
ները արգելք հանդիսացան, որ Պրոֆ. Մառը
հնարաւորութիւն չունեցաւ Հայկայ-Բերդի վրայ
պեղումներ կատարելու, ուստի բաւականացաւ
միայն Նախապատրաստական աշխատանքներ կա-
տարելով, այն է լուսանկարեց բերդի արտաքին
տեսքը, կազմել տուեց յատակագծերը եւ հե-
ռազաւ:

Պրոֆ. Մառի կարծիքով, որպէս զի Աշ-
նում կատարուելիք պեղումները գիտական բնոյթ
կրեն եւ պատմական ըրջանների վրայ որոշ ՀՅՍ
սփոքն, ապա ուրեմն պէտք է այդ պեղումներն
սկսել Հայկայ-Բերդից, յետոյ անցնել Թոփիրսք-
կալէ եւ վերջը՝ Վանի բերդը, որովհետեւ ժա-
մանակագրական կարգով Հայկայ-Բերդը այդ
երկուքից առաջ է գոյութիւն ունեցել, յետոյ
միւսները՝ Հարկաւ այս կարծիքը գիտութեան
համար նշանակալից է, քանի որ կազմուած է
պատմական տուեալների վրայ: Հայկայ-Բերդը
ուրարտական պատմութեան մի անսպառ շաբ-
ամարան է, որը գիտական ուսումնասիրութեան
տեսակետից մինչեւ այժմ էլ պահում է իւր
կուսութիւնը:

1 Ապահի հայերի լքուած եւ ամսի տուները վշտ
ես գոայ երջանկայիշատակ զետոնդ վարդապետ Փիրուա-
էմիանի հաւաքագրած հայ գրաբերի յիշատակարանների
առաջակա լի նաները, բաւական քանակութեամբ եւ յանձ-

Կանչեց յայտնի է, հանդուցեալ Փիրզակմանը 30
առարի շարունակ լոջեց Հայ ալիսարչի ամեն կողմբը եւ ար-
ագրեց Հայ գրապարերի մեջատակարանները, որոնցից առ-
այժմ մի փոքր մաս միայն կարողացաւ Կ.Պ.Պոլում ԵՄ ըն-
դայի 1880-ական թւուականներին, «Նոտարը Հայոց ա-
նացիւ Արա աշխատութիւններ եւծ մասը ցան ու ցրիւ
անոնվ։ Երա աշխատութիւններ եւծ մասը ցան ու ցրիւ
և ացին Կ.Պոլում (Վիրեան քահանայի մօս) Թիվիլսում
և ացին Կ.Պոլում (Վիրեան քահանայի մօս) Էջմիածնում (մատենադարա-
ռում) եւ Անում (Խ. Էւլունեանի եւ իր ազգականների
լուս)։

տական իրեր, տպուած հազոր ագիւտ մատեաններ, մէկ խօսքով ինչ որ վերաբերում է գիտութեան ու պատմութեան, Պրոֆ. Մառը Վանում Հաւաքեց:

Մեծանուն եւ վաստակաւոր պրոֆէսորի
Նպատակն էր Վանում հիմք դնել տեղական մի
Հնագարան-թանգարանի, որպէսին հիմնել էր
Անփում։ Նրա այդ Նպատակը շատ սիրելի եւ¹
գեղցիկ էր։ Տեղական պատմութեան վերա-
բերեալ ամեն տեսակ առարկաներ եւ նի. Թեր
պէտք էր հաւաքուէին Վանի թանգարանում
եւ գառնային գիտութեան սեփականութիւն,
Հէնց տեղուցն վրայ։

Աւկայն նրա այս նպատակը մնաց անհրաժեշտի:

Պատերազմական գործողութիւնները ուս-
սական եւ տաճկական բանակների մինչեւ յու-
լիսի 20-ից (1916թ.) սկսած խիստ կերպա-
ռանք ստացան, երբ այդ օրը հէսօրեայ յետոյ,
ուռւսական բանակի հրամանատարութեան կար-
գադրութեամբ, տեղի ունեցաւ վանի Հայու-
թեան 9րդ նահանջը դէպի կովկաս: Մէկ տարեայ
ոնթացքում (1915 օուլիս 1916) Ռուսաց
բնոնապետական, գաժան եւ հայակեր քաղա-
քականութիւնը տնտեսապէս ու ֆիզկապէս
քայքայց:

Ասպուրականի Հայութածաս, զալսագործ
պելով այն դիտումնաւոր նահանջներն ու գաղ-
թերը, նպատակ ունենալով թշլ չը տալ, որ
Հայ ժողվորդը իւր հայրենիքում հաստատոի,
մի ծրագիր, որին միշտ դէմ եղաւ Որու սաց հայա-
հաւած կառավարութիւնը:

Եւ այսպէս Յուլիս 26-ի երեկոյ սկսուեց
Անի Հայութեան գաղթը դեպի Կովկաս
Նշյ օրը երեկոյեան ժամի 9-ին Վանից
Խենց գէպի Կովկաս Պրոֆ. Մատը իւր զիտա-
կան արշաւախմբի հետ, պակաս թողնելով իւր
դիտական աշխատանքներն եւ ուսումնասիրու-
թիւնները:

Ինչ որ նա հաւաքել էր վասուս աղբա-
գրական, հնագիտական, մատենագրական ամեն-
ուսակ առարկաներ ու փշըանիներ, զինուորական
կառքերով փոխադրու եցին կովկաս եւ այստե-
ղի էր գեղարդող բատի թանգարանը:

Պարտք եմ համարում այստեղ լինել, որ
պրոֆ. Մառի պեզու մնային աշխատանքների ըն-
թացքում, տեխնիքական շատ յարմարութեւ-
ներ ընձեռնեց Քաղաքների Միութեան վա-
սի վիազոր-Ներկայացուցիչ կոստիա Համբար-
ձումեանը, մի եռանգուն եւ բարեիրիշ հասա-

րակական գործիչ¹ որը, Պրոֆ. Մառի վրայ թուղթը էր շատ լաւ տպաւութիւն, իւր աշխատասիրութեան եւ անխոնջ գործունէութեան շնորհիւ:

Այսպէս մօտ ամիս ու կէս Պրոֆ. Մառը 1916 թուի ամիան մնաց վանում, բնութեան եւ պատմութեան այդ հնամենի եւ խորհրդաւոր քաղաքում, որտեղ մի քանի հազար տարուայ ընթաց քում, բազմատեսակ ազգեր ու ցեղեր միեւնաց յաջորդեցին, բայց ոչ մէկը չը կը ցաւ այդ քաղաքին տալ այն բարեզարդութիւնն ու քաղաքակրթութիւնը, ինչ որ թողեց Հայ ժողովուրդը իւր պատմական հայրենիքում, որի ուրարտական աւերակների վրայ այժմ հայկական միմրակյաներն են բարձրանում: Վասպուրական Աշխարհի թագն ու պսակ վան քաղաքը պատմագիտութեան մի անսպասութանգարան ու շտեմարան է, որից շատ նիւթեր ունի քաղելու յատկապէս Պրոֆ. Ն. Մառը, որին անհունապէս երախտապարտ պէտք է մնայ եւ Հայագիտութիւնը եւ Հայ ժողովուրդը:

ՀԱՅԿ ՍՋԷՄԵԱՆ

ԹԱԽՐԻԳ, 28 Մայիս 1924:

ԱՌՏԵՍԼԻ ԵԳԻՍԿՈՊՈՍ ԲՈՅՏՈՅԻ ԱՆՑՈՒԻ ՔԹԵԽՈՑԻ ՏՈՒՓԸ ԵԽ ԵՂԻՍԵԲԵԹՈՒԻ- ՊՈԼՍՈՅ ՄԽԻԹԱՐԵՑՈՒՔ²

Այս վերնազրի տակ Հայաքաղաքիս զիմսազինի Ուսուցիչ Թէմէշվարեան Եանոց (Յովիաննէս) երկու տարի յառաջ Կյիւլֆէհիրվարի եպիսկոպոսական ղիւանատնէն առնելով՝ նոյն քաղաքը լոյս տեսնող Կօշտնելուն թերթին (1916, Հոկտ. 30) մէջ հրատարակեց յետազայ հետաքրքրական միջաղէպը, որոն թարգմանութիւնը կ'ընծայենք հոս, հեղինակին իսկ յորդորմամբ:

* * *

¹ Այս երիտասարդը 1918 թուի ամրան նահատակուց Պարսկաստանի Սպյեն-Կալա աւանի մօտ, տաճկական յառաջապահ զբախմբի կողմից, մի քանի հայ երիտասարդների հետ:

Հ. Ա.

² Bajtai erdélyi püspök burnotszelencéje s az erzsébetvárosi mehitáristák. Dr. Temesváry János.

Կյիւլֆէհիրվարի նոյն ժամանակ բերդին մէջ միայն գտնուուղ նամակատան ցրուիչը 1773 տարւոյ Նյիմբերի սկիզբները՝ վերին աստիճանի հետաքրքրական եւ սոուգիւ արձանագրուելու արժանի նամակ մը կը յանձնէր գիտնական Աւագերեց եւ եպիսկոպոսական տեղապահ՝ Սերետոյ Անտոնին: Այս՝ լատին լեզուաւ գրուած վաւերական նամակին թարգմանութիւնն հետեւեալն է:

ՄԵԾԱՐԴՈՒՅ ԵՒ Գ. ԵՐԵՎԱՐԴ ԵԼԻ Աւագերէց ԵՒ ԱՌԱՅ-
ՆՈՐԴ ՏԵՐ,

Ամենագութ ՏԵՐԴ ԱԲՐ.

ՄԵԾԱՐԴՈՒՅ ԵՒ Գ. ԵՐԵՎԱՐԴԵԼԻ ԲՈՅՄՈՅ ԱՆ-
ՏՈՆ ՍԵՎՈՒՀՆ, ԱՌԱՄԵԱԼԻ ԵՐԲԵԹԻ Եպիսկոպոսը
1766 թիւ մեր նոյն ժամանակի վանատան առաջ-
նորդ Ղուկաս Խաչիկեանին դիմած էր, ինդրելով
որ չափազանց հոգ պատճառող դրամական անձ-
կութեանը մէջ օգնէ իրեն: Օգնութիւն թա-
խանձողը թէեւ այնպիսի բարձրաստիճան մէկն
էր, բայց մեր առաջնորդն երկայն ատեն տա-
տամնելէն ետքը՝ այն ժամանակ միայն զրամա-
կան փափուկ խնդրոյն մէջ մտաւ, երբ այլ եւս
չէր կրնար եղած յաճախակի դիմութերուն դի-
մագրել: Ուստի եւ նոյն ժամանակ ալ բոլոր վին
պարտքերու տակ ինկած եպիսկոպոսին — բան
մը, որ հանրածանօթ էր — տուաւ 200 հոլան-
տական ոսկի կամ մաճառական 1000 ֆորինդ,
պայմանաւ որ իրեն կամ լաւ եւս մեր վանատան
տարեկան 6% շահ տրուի: Եպիսկոպոսն ըստ
այսմ Խաչիկեանին եւ /ր Միաբանակից ՆԵ-
ՐԱՐԸ /րաւունք տուաւ, որ չհատուցման պա-
րագային ձեռքերնին եղած եւ յատուկ ձեռամբ
ստորագրուած պարտամուրհակին զօրութեամբ
կարենան դրամագլխուն եւ շահուն համա-
պատասխան հատուցում մ'առնուլ կամ ստա-
նալ իր ինչքերէն: Սոյն գործքը այս կերպով
լաւ ի գլուխ եղած կ'ըլլար. բայց ՄԵԾԱՐԴՈՒՅ
ու մենք, իր միաբանակիցները, առաջին ցան-
կացողքն էինք որ այդ երեկ տեղի ունեցած
չըլլար:

Արդեամբ, տարիներ սահեցան անցան,
դրամագլխուն շահը օրէ օր կ'աճէր, իսկ եպիս-
կոպոսը պարտքերն հատուցանելու անհոգ եւ ան-
ձգապահ մեաց: Անտէր երկաթի կտոր մը մէծ
բան չէ, բայց տարիներու ընթացքին եւ ոչ
այդշափին երեսը տեսանք, ոչ դրամագլխէն
ոչ ալ շահէն: Այս այսպէսով ըլլարվ հան-